

Н.Юсова

**ПИТАННЯ „СПІЛЬНОРУСЬКОСТІ” КИЇВСЬКОЇ РУСІ В
ДИСКУСІЇ З ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ГАЛИЧИНИ ТА ЕМІГРАЦІЇ
ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.**

В українській історичній науковій думці, як у підрадянській Україні, так і за її межами (за межами СРСР) в 20-х рр. ХХ ст. закріпилися основні положення концепції українського історичного процесу, що їх раніше сформулював М. Грушевський, зокрема – про Київську Русь як утвір лише українського народу і про особний етногенез українців від часу їх виділення з праслов'янської єдності¹. В українському інтелектуальному середовищі Галичини та в європейських країнах, де перебували українські емігранти, все більше утверджувалося почуття національної самосвідомості, що підкріплювалося науковцями, які у своїх висновках спиралися на наукові студії з цілого комплексу гуманітарних дисциплін. Це, зокрема, засвідчили дискусії з тематики походження українського народу, що відбулися в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Причинком до цих дискусій стали конкретні публікації науковців, як деяких істориків зазначеного середовища, так і істориків в УСРР.

Одна з цих дискусій початку 30-х рр., якоюсь мірою, стала продовженням наукових і публіцистичних дебатів ХІХ ст. між „южанами” і „северянами” з приводу киево-руської спадщини. Як зазначав у 80-х рр. ХІХ ст. О. Пипін, – характеризуючи той етап даної дискусії, – опоненти проявляли в полеміці нестерпність, що „спостерігається навіть у „вчених” дослідженнях або відверто висловлюється в публіцистиці”². Зрозуміло, що на початку 30-х рр. ХХ ст. в наслідок розгортання процесу українського модерного націотворення полеміка на подібну тематику набувала рис непримиренності.

Спробуємо з'ясувати і відтворити реальні позиції дискутуючих сторін щодо спірних питань. Особливо важливим, на нашу думку, є з'ясування поглядів на зазначену проблему М. Кордуби, тоді – професора Варшавського університету. Його погляди, як виявилось найбільш відповідали радянським концепціям, що були сформульовані пізніше. Оскільки, це питання не дістало в історіографії належного прояснення, при тому, що погляди М. Кордуби фактично виставляються як „одіозні”, а він сам якимось „ренегатом” українського національного руху, то, необхідність

розглянути питання більш виважено є завданням, що впливає з позиції наукової об'єктивності.

В ґрунтовній монографії, яка присвячена значному українському філологу С. Смаль-Стоцькому (одному із головних опонентів М. Кордуби), її автори стверджують, спираючись на одну із тогочасних статей С. Смаль-Стоцького³, що у дописі М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України» (ЛНВ, 1930 р., № 6), яка і прислужилася в якості приводу для дискусії, вчений відстоював тезу про те, що ніби в Київській Русі «відбувався процес об'єднання всіх східних слов'ян в одну культурно-національну цілісність, тобто, за виразом М. Кордуби, в одну «общеруську» націю»⁴. Відразу ж внесемо певні суттєві уточнення. По-перше, в названій статті М. Кордуба нічого подібного не відстоював. По-друге, у своїй наступній коротенькій статті-відповіді опонентам, коли професор полемічно загострив питання і, дійсно, допустив (один раз за весь хід дискусії 1930 – 1931 рр.) примінення виразу про «культурно-національну цілість»⁵, все ж таки, ні у цій статті, ні в інших, ніде не вживає вираз «общеруська нація» у відповідному контексті. Важливим моментом, що ігнорується, як авторами монографії про С. Смаль-Стоцького, так і В. Масненком, є той, що перебіг дискусії від самого початку мав тенденцію від переходу її з наукової до політичної площини. На це вже звернув увагу сучасний львівський дослідник А. Портнов, щоправда посилаючись при цьому на статтю М. Андрусяка⁶. Політичні звинувачення на адресу опонента, як можна здогадатися, висловлювали саме члени Історично-філологічного товариства. Зважання на політичний присмак дискусії допомогло би, зокрема, прояснити питання, чому дискутуючі сторони «не могли прийти до якоїсь спільної точки зору», як висловлюються В. Даниленко і О. Добржанський⁷. Вони приєднуються з цього приводу до висновку О. Пріцака, який у своїх споминах писав наступне: «На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива»⁸. Відштовхування зазначених авторів від цієї думки О. Пріцака призводить їх до помілкового твердження: «Якщо ж урахувати, що слово «нація» С. Смаль-Стоцький розумів у як найширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини»⁹. Подібно до них висловлюється і В. Масненко, додаючи ще від себе, що М. Кордуба, ніби, наполягав на «вузькій»

інтерпретації нації «як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя»¹⁰.

Головне ж питання, що викликало найбільшу гостроту в ході дискусії і надало їй політичного присмаку – було питання про „спільно руськість” Київської Русі. М. Кордуба відстоював позицію існування давнього спільноруського періоду в історії трьох народів, існування «єдиної культурної сфери» і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов'янських народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право. Також, відповідно, процес утворення української народності історик відносив до більш пізніх часів. Саме ці погляди М. Кордуби і були піддані гострій критиці членами Празького товариства, саме вони були в центрі дискусії і в цьому полягала сутність розходження позицій опонентів, а не в тому, що вони по-різному тлумачили поняття «нації»¹¹ і, виходячи з цього, відповідно, визначали початок етногенезу українського народу та добу його формування в «націю», тобто – «народність».

Безпосереднім поштовхом для виникнення і проведення дискусії 1930 – 1931 рр., став допис М. Кордуби під заголовком “Найважливіший момент в історії України”, що був опублікований в червневому числі популярного часопису українства – львівському „Літературно-науковому віснику” за 1930 р., й, звісно, аж ніяк не міг пройти повз увагу української громадськості. В дискусії прийняло участь досить широке коло представників української наукової інтелігенції, але початок їй було дано на листопадових засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі, що були присвячені обговоренню названої статті М. Кордуби. В цілому і надалі основна полеміка в періодиці велася між М. Кордубою та членами зазначеного товариства, серед яких найбільш активними опонентами варшавського (на той час) професора були С. Смаль-Стоцький і К. Чехович.

М. Кордуба вказує, що “поводом до написання статті ... було те, що національне питання саме тепер стало актуальним не тільки для політиків, але і для істориків”¹². Нижче, вчений пояснює: за два роки до появи його статті відбувся черговий Всесвітній конгрес істориків у м. Осло¹³, на якому “це питання висунено на перше місце програми зїзду і цілий ряд учених та істориків занявся виясненням ролі, яку національність відігравала у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-то в старинних, середньовічних та новітніх часах”. Враховуючи

те, що в українській історичній науці до того часу, як вважає М. Кордуба, “ніхто не ставив питання, коли властиво і серед яких умов сформувалася українська нація”, то він вирішив його поставити і, по змозі, на нього відповісти¹⁴. Отже, історик долучився своєю статтею до актуальної тематики світової історичної науки і поставив українську історичну думку в контекст світового історіографічного процесу, зокрема і тим, що спровокував дискусію навколо питань етногенезу в українському науково-культурному середовищі.

На початку свого популярного за характером тезового допису дослідник ставить собі за мету з'ясувати який з „моментів” української історії є найбільш важливим. Таким моментом є, на його думку, той, „котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації”¹⁵. Бо без цього моменту, як слушно зазначає вчений в іншій статті, „не заістнували би всі інші моменти”¹⁶. Цей момент наступив з відірванням південно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.¹⁷. Хоча, спочатку „правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по давньому”, політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, приводить до поступового відчуження двох частин колись „єдиної Русі”. По обох боках кордону „витворюються окремі світогляди, окремі психіки”. Всі ці фактори разом ведуть до того, що **„давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь** (виділено – Н. Ю.) розколюється на дві окремі відмінні частини”¹⁸. При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), „населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”¹⁹. Втім, далі дослідник поєднує обидві тези: „Рішаючим чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини”, що дало „рішаючий товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації”²⁰.

Важливими тезами М. Кордуби в контексті нашого дослідження є ті, що стосуються давньоруської доби. Вони, до того ж й викликали найбільш гостре не прийняття зі сторони пражських

опонентів. На думку вченого, відомі літописні племена східних слов'ян „представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп” і „полишені самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей”. Зауважимо, що ця теза М. Кордуби не дає можливості вичленовувати серед літописних племен конкретних предків трьох східнослов'янських народів. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян в напрямку формування окремих народностей стало утворення Давньоруської держави, яка об'єднала ці племена „у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення”. Другим важливим фактором в комбінації з першим стало „поширення християнства з його централістською організацією церковною ... та введення староболгарської мови, як загальнолітературної”, що „скувало всі отсі племена ще сильніше до купи”. Далі М. Кордуба подає головне власне тезове узагальнення „спільноруськості” в добу Київської Русі: „Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується **одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажім, культурна сфера** (виділено – Н. Ю.)”. Принагідно зазначемо, що застереження вченого про існування саме спільної культурної сфери, а не нації, обгрунтовується ним у великій статті-відповіді опонентам, яка вийшла в 1931 р., і не є, як для нього, випадковим²¹.

У період удільної роздробленості, що його М. Кордуба розпочинає з часів після смерті Ярослава Мудрого, політична єдність продовжує зберігатися через династичну спільність князів окремих земель. До того ж, „часті переміни князів, їх мандрівки здебільша разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинути місцевим партикуляризм”. Єдина „спільноруська культурна сфера” продовжує існувати і надалі, тим більше, що два інших об'єднуючих чинника – церковна організація і літературна мова – „остають дальше в повній силі”²².

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов'янських народностей намічається зі створенням з середини ХІІ ст. нових політичних осередків – в Галичі та у Володимирі над Клязьмою. При чому, „галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”. Ці спроби історик відносить до межі ХІІ –

XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. за князя Данила Галицького. Але ці спроби не увінчалися успіхом і процес об'єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуванням М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний²³. Тобто, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише „етнографічну масу”.

Окрім Литовського князівства, експансію в Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. В цьому місці М. Кордуба висловлює ще одну не прийнятну для пражських опонентів тезу. А саме: „коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кількадесят літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давня Русь, вернулась-би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність ... Не було би трьох руських народностей, тільки одна”²⁴. Не слід думати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народності („нації”). Реконструкція його думки, на наш погляд, має бути така: давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об'єднання всіх давньоруських земель Московією, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, в решті, до утворення такої народності. В наступній своїй статті, яка вийшла у львівській газеті „Діло” в грудні 1930 р., вчений стверджує, що вже за часів Київської Русі йшов процес складання спільноруської „культурно-національної цілості”, але, всеж-таки, не „нації”²⁵. Думка М. Кордуби про східнослов'янську „культурно-національну цілість”, яка створювалася в давній Русі, нагадує сучасне положення деяких вітчизняних дослідників, згідно якого існувала або знаходилася в процесі створення „давньоруська етнокультурна спільність”²⁶. Якби-то не було міркування М. Кордуби створювали, в майбутньому, теоретичне підґрунття для виникнення радянської концепції про давньоруську народність. В цьому відношенні вчений справив вплив, приміром, на того ж К. Гуслистого, який в повоєнний час займався проблемою давньоруської народності в контексті планового інститутського (в Інституті історії України АН УРСР) дослідження питання походження української народності²⁷. Зазначимо, що К. Гуслистий вірно розумів М. Кордубу в тому, що той не визнавав існування етнічної єдності давньоруської спільноти²⁸. Однак,

очевидно, що М. Кордуба висловлювався майже тотожно до відомих положень, що були сформульвані радянськими істориками на прикінці 30-х рр., про Київську Русь як „спільну колыску” або „спільний початковий період історії” трьох майбутніх східно-слов'янських народів.

Зрозуміло, що в короткій популярній статті не було можливості все обґрунтувати відразу. Історик сам зазначав пізніше, що він подав у „Найважливішому моменті ...” лише „загальні зариси теорії про повстання української народності”²⁹. І, це, на жаль, зроблено ним було „в надто фрагментарній та згущеній, а через те дещо неясній формі”³⁰. Тому, опоненти М. Кордуби, які завідомо були налаштовані тенденційно, трактували всі ці неясності як їм заманеться. У наступних своїх статтях вчений, відповідаючи на закиди опонентів, уточнював деякі моменти, давав додаткову аргументацію своїм тезам тощо. Так, наприклад, у першій з цих статей-відповідей – „Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі)”, вчений позитивно оцінює „політичне і культурне об'єднання” східних слов'ян, яке сталося в Київській Русі тим, що „східне словянство не роздробилося на стільки окремих народів, скільки було племен”³¹. На доказ того, що терміни „Русь”, „Русская земля”, „русини” застосовувалися як самоназви на півночі – в Новгороді, Смоленську тощо в XII – XIII ст. М. Кордуба наводить свідчення із писемних джерел³². Важливим положенням в названій статті є те, в якому історик порівнює Київську державу з державою франкських королів Піпіна Малого і Карла Великого; подібно до того, як пізніше це повсякчас робили радянські історики, посилаючись на К. Маркса: „як держава Піпіна Малого, Карла Великого не була ані французською, ані німецькою тільки франконською”, так і Київська держава „була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською”³³. Останній вираз нагадує класичне положення радянського академіка Б. Грекова про місце Київської держави в історії східних слов'ян: „історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії”³⁴.

Противники М. Кордуби провели з приводу його концепції українського етногенезу дискусію, яка відбулася на двох засіданнях в листопаді 1930 р. в стінах Українського історично-філологічного товариства в Празі. Припускаємо, що одним із каталізаторів цього обговорення стала активізація „общерусів” в

Празі, які, десь перед цим, zorganizували „Товариство малоросів і білорусів”, що ставило собі за мету пропаганду „спільнонаціональної єдності трьох руських народів”³⁵.

Ініціатором обговорення статті М. Кордуби, згідно переднього слова голови Празького товариства Д. Антоновича, був С. Смаль-Стоцький³⁶. Свій реферат академік С. Смаль-Стоцький побудував на спростуванні трьох головних тез М. Кордуби, а саме: про литовський фактор як «рішальний поштовх» у формуванні української «нації»; про існування «загально-руської культурної сфери» в добу Київської Русі і дещо пізніше; про можливість формування «єдиної руської нації» у випадку захоплення не Литвою, а Москвою південно-руських земель³⁷. Однак, академік розпочинає своє спростування з другої тези. Власне її спростування домінує в рефераті, бо займає 4/5 обсягу. Отже, саме спростування «спільноруськості» є головним завданням філолога і, не випадково, бо ж ця тема присутня в багатьох його спеціалізованих фахових працях. З доповіді С. Смаль-Стоцького стає очевидним, в чому ж полягає сутність розходжень позицій опонентів: в прийнятті або не прийнятті концепції «спільноруськості» Київської Русі.

Для С. Смаль-Стоцького Київська Русь була державою не спільноруською, а українською. Він вказує як факт, що Київська держава об'єднала полян, деревлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів „в один спільний політичний, а також в один етнічний, культурний і економічний організм ... в одну націю в теперешньому того слова значінню”. Передумови для цього, за академіком, визрівали „яких 400 літ”³⁸. Інші племена східних слов'ян були згодом завоювані Київською Руссю, тобто українцями, і дуже коротка політична „єдність” за Володимира Святого ще не означає етнічної, культурної і економічної єдності. Ярослав Мудрий зберіг вже тільки частину тієї „політичної єдності”, а після його смерті вже і того не було. С. Смаль-Стоцький далі категорично відкидає всіляку можливість того, що землі, які ввійшли до складу Київської держави, „проїнялися одним національним духом, свідомістю спільних інтересів”³⁹. Філолог проводить різку антитезу між інтересами північних та південих земель. Між ними „з історії найдавніших часів” була „нелюбов – щоб не сказати ненависть”, що „особливо різко і криваво зазначалося вже в 12 в.” На півночі, за С. Смаль-Стоцьким, жили не „русичі” або „русини”, а „руські”, тобто, ті, що належали Русі. Вони „не почували жадної єдності з Київською Руссю”. Навпаки, в останній, „між найближ-

чими і вже здавна об'єднаними племенами витворилася справді тісна і повна єдність ... почуття спільних інтересів”. Це почуття єдності зберігається і в період роздробленості, бо князі окремих південноруських земель „завсіди ... уважали себе союзними князями великого князя київського”. Ось це і була, згідно твердження С. Смаль-Стоцького, „Русь і руська земля”. Тут і витворилося протягом кількох століть спільне політичне, духовне і культурне життя, витворилося „українська нація” з почуттям спільності і єдності. І, далі, вчений подає своє розуміння поняття народ – „це не тільки таке населення землі, що прикупі живе, але що і разом, спільно діє, має спільну мову і спільну долю”⁴⁰.

У статті-відповіді опонентам, М. Кордуба легко спростовує першу тезу С. Смаль-Стоцького про те, що ніби, Київська держава об'єднала спочатку полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів, а потім інші східно-слов'янські племена завоювала. Джерела свідчать, що експансія Київа йшла спочатку якраз на північ, а потім вже на захід і М. Кордуба коротко показує це. Політична єдність зберігалася у Києва з північноруськими (окрім Полоцька) землями довше, ніж з південними. Саме Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і Галичина „відокремлюються від київського князівства вже зараз по смерті Ярослава Мудрого”, в той час, як „Новгород належав до київського наділу” до 1132 р., вказує М. Кордуба. Тому твердження С. Смаль-Стоцького про те, що „південна Русь була політично об'єднана з Київом вде дуже рано і зіставала в тім об'єднанню довго, а північна щой-то пізніше і коротко” – зазначає далі М. Кордуба – „противиться відомим історичним фактам, бо в дійсності було зовсім навпаки”⁴¹.

Спростовує М. Кордуба і другу тезу С. Смаль-Стоцького – про споконвічний антогонізм між півднем і північчю. На користь такого протиставлення не має жодного історичного факту. „Навпаки, – наголошує М. Кордуба, – в часах, коли вже починають формуватися два нові політичні осередки ... галицька держава вяжеться тісним союзом з Суздальщиною, щоби спільними силами розторозити до решти старий осередок Київ”⁴².

Не витримує критики зі сторони фахівця і третя теза С. Смаль-Стоцького про „тісну політичну єдність” і „почуття інтересів” між землями південної Русі. Саме брак цього в Русі, взагалі, „брак етнічної солідарності” як на півдні, так і на півночі, не дозволив М. Кордубі в „Найважливішому моменті ...” визнати „існування якоїсь спільної руської нації” і тому він тодішню Русь називає лише „культурною сферою”. Коли С. Смаль-Стоцький відмовляє в

„політичній єдності” між „київською Руссю” і півноччю, він посилаються на В.Ключевського, але ж той, як нагадує М. Кордуба, заперечував цю єдність і на півдні. М. Кордуба наголошує, що він під політичною єдністю мав на увазі династичне об'єднання⁴³.

Не має підстав, як показує М. Кордуба, і твердження С. Смаль-Стоцького про те, що Русью називалися лише полудневі землі, що лише мешканці цих земель називали себе „русинами” або „русичами”⁴⁴. В кількох своїх статтях історик приводить джерельні свідчення про те, що в XII і в XIII ст., приміром, новгородці і смоленці постійно і виразно називають себе русинами, а свою землю Русію⁴⁵. Взагалі, М. Кордубу дивує, чому С. Смаль-Стоцький та інші опоненти ігнорують історію Новгороду, Полоцька, Смоленська, а зосереджуються лише на історії Московщині, яка дуже пізно виходить на політичну арену. М. Кордуба під загально-руською культурною сферою мав на увазі всі ці землі разом з південними і північно-східними. А, якщо, обмежуватися лише протиставленням півдня і півночі, то висновки, зроблені з позицій такого тенденційного обмеження, як слушно зауважує історик, мусять бути хибними⁴⁶.

Критикуючи інші складові частини тези М. Кордуби про спільноруськість, С. Смаль-Стоцький категорично заперечує церковну єдність (зокрема, „централістську організацію церкви”) і існування „спільноруської літературної мови”. В першому випадку не наводиться жодного аргумента, окрім того, що в Київській Русі „відносини церкви до князя і до народу мали зовсім інший характер ніж в Московщині”, бо ж в останній церква пішла „зовсім на услуги царів і їх політики”. Тут С. Смаль-Стоцький сам себе заперечує, бо нижче зазначає, що „переносити такі відносини (тобто часів Московського царства – Н.Ю.) на часи київської Русі ніяк не можна”⁴⁷. Яке ж це має відношення до об'єднавчої ролі церкви в давньоруську добу, як чинника спільноруських процесів, з викладу С. Смаль-Стоцького не зрозуміло. Однак, М. Кордуба, все ж таки, намагається роз'яснити це питання академіку, спираючись на дослідження видатного церковного історика В. Голубинського⁴⁸. В другому випадку – в питанні про відсутність спільної літературної мови – С. Смаль-Стоцький без аргументів стверджує, що давня літературна мова у Київській Русі була за вимовою українська і, що не праві російські вчені, які привласнюють російській мові цей давній період⁴⁹. Звичайно, подібні аргументи аж ніяк не могли переконати М. Кордубу. Він лише вказує

С. Смаль-Стоцькому, що „ріжниці у виворі стрічаються і тепер мабуть чи не у всіх літературних мовах, не порушуючи через це єдності даної мови”⁵⁰.

Зрозуміло, що відкинувши тези М. Кордуби про спільноруськість давньої доби, стверджуючи існування українського народу як „нації в теперешньому тому слова значінню”, С. Смаль-Стоцький відповідно відкидає і дві інші тези М. Кордуби⁵¹. З приводу третьої тези історика про те, що в разі захоплення Московщиною південно-західних земель Русі склалася би одна руська „нація”, академік відказує, що це таки сталося, щоправда „трохи пізніше”, але нічого з того не вийшло⁵². На це твердження М. Кордуба у своїй відповіді детально роз’яснює, яке велике значення мав в цьому відношенні час, що залишався до дійсного захоплення Росією українських земель, для кристалізації і зміцнення української нації⁵³. Вчений також бере собі на допомогу зауваження іншого свого опонента С. Наріжного, який 11 листопада 1931 р. виступав на дискусії другим доповідачем, про те, що в разі перемоги Росії в світовій війні не було б „ніякої іреденти, ніякого українського сепаратизму ... а з новою силою розвинувся б чисто російський патріотизм”⁵⁴. „А щож тоді говорити про XIV вік!” – зауважує М. Кордуба⁵⁵.

С. Смаль-Стоцький в кінці свого реферату занотовує, що в Київській Русі був „глибокий корінь української нації”. Це, начебто, вказує на те, що української „нації” тоді, все ж таки, ще не було. Але, в цьому ж місці, він знову повторює приблизно те, що казав на початку доповіді: Київська Русь витворила „з етнографічної маси давніх Полян, Деревлян, Сіверян, Волинян, Тиверці і Угличів суцільну націю з почуттям спільності народних інтересів, спільності долі і недоли і почуттям потреби боротися спільно за ліпшу долю, „за руську землю”⁵⁶.

Очевидно, що С. Смаль-Стоцький не піддає сумніву поняття «нації» як воно використано у М. Кордуби. Академік використовує його в аналогічному розумінні і тут ніяких розходжень не має. Вони обоє розуміють націю в найширшому розумінні – як народ, етнічність, національність тощо. До того ж, С. Смаль-Стоцький постійно підкреслює, що розуміє „українську націю” часів Київської Русі в сучасному значенні „того слова”. Отже, в цьому відношенні, академік аж ніяк не був „ближчим до істини”, ніж М. Кордуба, як про це чомусь „з упевненістю” наголошують В. Даниленко і В. Добржанський⁵⁷. Саме інші опоненти М. Кордуби, які виступали під час обговорення його статті в Празькому

товаристві, зокрема, С. Наріжний та М Славинський поділяли усталену в науці думку, що „національність” або „нація” є витвором новітніх часів, хоча в ході свого викладу, фактично, заперечували це. Так, наприклад, С. Наріжний, зауважує, що в „середньовіччі й на початку нових віків єдність національна замінялася спільністю на іншому ґрунті” – етнічному, релігійному, державному – „моменту ж національного, як його знаємо сьогодні ми, тоді не існувало”⁵⁸. Тому для С. Наріжного не зрозуміло: „про яку націю, в якому її розумінні” пише М. Кордуба в „Найважливішому моменті...” , а, отже, той „вносить у виклад значну неясність, що повстає з відсутності певної дефиниції й з можливості перенесення наших сучасних понять до минувшини, коли їх ще не було”⁵⁹. Чомусь С. Наріжний не критикує за це головного доповідача – С. Смаль-Стоцького. Протиричучи сам собі і йдучи на зустріч поглядам академіка, С. Наріжний допускає: „коли вважати проявом національності почуття певної спільності й патріотичну любов, то свідомість її треба признати нашим людям ще в часах старої Київської держави”⁶⁰. Логічніше, якби науковець використав словосполучення „етнічне почуття”, бо ж він сам перед цим зауважує про можливість існування етнічної спільності в домодерну добу. Однак, він далі визнає існування лише політичної і культурної спільності „наших людей” в давньоруську добу, що знову створює протиріччя. В кінці свого реферату, коли С. Наріжний дійшов до критики книги С. Томашівського „Українська історія”, він вже без застережень зазначає, що „стара Київська держава” була „першою національною українською державою”⁶¹ (у С. Томашівського такою державою була Галицько-Волинська). Тобто, С. Наріжний фактично визнає, подібно до С. Смаль-Стоцького, існування „української нації” в давньоруську добу, інакше він мав би послідовно відмовлятися від терміну „національний” в приміненні до історії домодерних суспільств.

Відомий політичний діяч і філолог М. Славинський, який виступав третім (після С. Смаль-Стоцького і С. Наріжного), теж вважає, що „нація – явище нової, коли не новітньої історії”. Далі він дає основні ознаки модерної нації, але без застережень чомусь екстраполює їх до часів Київської Русі і робить висновок, що „українська нація” в ті часи таки існувала, щоправда вона була не модерною⁶². З подальшого його викладу зрозуміло, що „українська нація” тоді, все ж таки, знаходилася в процесі формування, що продовжувалося і в литовську добу.

Перші доповідачі так заплутали присутніх на засіданні в „націологічному питанні”, що врешті, один із наступних доповідачів О. Андрієвський взагалі сказав, що порушене М. Кордубою питання не може бути вирішене, „доки неустановлене саме поняття „нації”⁶³.

На наступному засіданні 18 листопада ясність в це питання вніс К. Чехович (теж філолог). Він зазначив у своєму виступі, що немає ніяких підстав робити закид М. Кордубі в тому, що той не дає пояснення поняттю „нації”, бо ж він ніякими „націологічними проблемами” у „Найважливішому моменті в історії України” не цікавиться. Тому, на його думку, немає причин поширювати дискусію і на проблему нації „in abstracto”, тим більше, що під словом „нація” не всюди розуміють одне й те саме. Як свідчить К. Чехович, в науці поступово стає переважаючою думка, що існують лише конкретні національні проблеми, та що „ніякої проблеми нації in abstracto взагалі на світі нема”. Сутність нації „залишається величиною невідомою і для наукового пізнання недоступною; лише зовнішні прояви її культурного і політичного життя надаються для наукового розгляду”⁶⁴. К. Чехович тут зазначає практично то саме, що і сучасні провідні фахівці з націології. Так, Б. Андерсен вказує, що „всі ці поняття завжди з труднощами піддавалися визначенню, не кажучи вже про аналіз”, а Х. Сетон-Вотсон взагалі схиляється, подібно до К. Чеховича, до агностичної думки і вважає, що „неможливо виробити „наукову дефініцію” нації”⁶⁵.

Для К. Чеховича, цілком очевидно, що М. Кордуба під українською „нацією” розуміє теж саме, що і його опоненти. Згідно К. Чеховичу, якщо розглядати націю згідно „зовнішніх проявів”, то цими проявами є „її мова, її літературна, мистецька і наукова продукція та її державницькі змагання (концентрація політичних сил)”. Головною ж ознакою є мова. Тому, „хто шукає за початком української нації, шукає звичайно перш усього за початком української мови”⁶⁶. На думку К. Чеховича, українська мова, а відповідно і нація, почала „свій окремий шлях розвитку ... у часах т.зв. Праславянської доби”⁶⁷. Київська держава – „держава українська”, що в ній вже витворилася „українська нація” і „вже тоді досягла вона вищого ступня своєї зрілості (національної й культурної)”⁶⁸. Тобто, позиції К. Чеховича і С. Смаль-Стоцького в цьому аспекті співпадають.

Доречно, тепер було б, прояснити теоретичні погляди з націології М. Кордуби. У статті „В обороні історичної правди”

дослідник вказує, що позиція, яку зайняли С. Наріжний і М. Славинський (про те, що „національність” або „нація” є витвір модерного часу), йому видається хибною, бо світова наука (це показав історичний конгрес в Осло) дійшла до погляду, що явище „національності” існувало вже від дуже давніх часів, тільки у дещо відмінних формах і виявляло себе в неоднаковий спосіб⁶⁹. З цієї зауваги М. Кордуби вже випливає, що він розуміє „національність” в найширшому значенні (в чому йому, безпідставно, відмовляють сучасні дослідники). Проте, не важко помітити, що М. Кордуба спрощує позицію С. Наріжного і М. Славинського, бо ж вони, хоча і висловлювалися дещо термінологічно не послідовно, фактично теж тяжіли до вищевказаної думки „світової науки”. Втім, принципове розходження (хоча, і не головне в дискусії) М. Кордуби зі своєю опонентами, передусім – К. Чеховичем і С. Смаль-Стоцьким, полягало не в термінології, а в погляді на чинники, які вирізняють націю.

Для названих філологів, особливо для К. Чеховича, головним (і фактично самодостатнім) критерієм, що вирізняє націю (звичайно – в найширшому розумінні слова) є мова. Зауважимо, що цей погляд був усталеним в світовій науці в ХІХ ст. Характерним він був і для радянських етногенетиків-марристів 20-х – 40-х рр. і фундаторів концепції про давньоруську народність (зокрема – для В. Мавродіна). Для М. Кордуби, навпаки, мова лише один „з потенціальних чинників”, що поряд з іншими, дає „підставу до творення окремої нації, але її ще не творять та зовсім не пересуджують, що вона мусить витворитися”⁷⁰. Далі, М. Кордуба знову посилається на іншу заувагу С. Наріжного, який на дискусії в Празі заявив, що він не належить до тих, „які є глибоко переконаними, що кожна „етнічна різновідність” рано чи пізно, але будь що будь, стане нацією”. Таке переконання С. Наріжний вважає „вірою й то такою, що дуже мало відповідає історичній дійсності”⁷¹. За логікою М. Кордуби „потенціальні чинники”, в тому числі і мова, ще далеко не детермінують процес утворення нації. Тому, коли його опоненти „майже ідентифікують мову з національністю”, вони плутають „різні річі”⁷². Беручи критерій мови, К. Чехович, на думку історика, хибно шукає „початків української нації ... „аж у глибині праславянської доби”, коли взагалі ніяких „націй” в Європі не було. Бо ж, за М. Кордубою, „повстання нації є в далеко більшій частині вислідом асиміляції ніж дісиміляції”. В праслов'янську ж добу, в добу „мандрівок народів” та „в найближчих часах після них рішучу

перевагу мали саме дісиміляційні процеси⁷³. Далі історик подає своє розуміння поняття „нації”. До неї „належить деяке, хочби тільки інтуїтивне, почуття етнічної спільності бодай серед інтелектуальних верхів даного колективу⁷⁴, належить культ певних, спільно пережитих історичних споминів та традицій ... віра членів гурта, що вони творять окрему культурну групу⁷⁵. Очевидно, що таке розуміння „нації” є достатньо „широким”, щоби розуміти його в значенні „народу взагалі” і, в принципі, не протирічить висловлюванням на цю тему С. Смалъ-Стоцького. Так що, М. Кордуба аж ніяк не наполягав на „вузькій” інтерпретації поняття „нації” – „як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя”, як це, чомусь, видається В. Масненку⁷⁶. Виходячи з такого розуміння нації, М. Кордуба тому і не вбачає її (тобто – „спільноруської нації”) в давній Русі, а лише констатує наявність „загально-руської культурної сфери” та процес складання „культурно-національної цілості” (щоправда, останнє він, після єдиного разу, що мав місце в статті в Ч.286 газети „Діло” за 1930 р., не повторював).

З принципових питань, що їх підняв у своєму рефераті головний доповідач на пражській дискусії, інші доповідачі або повторювали те саме або не значно доповнювали аргументи С. Смалъ-Стоцького. На закиди деяких з них (С. Наріжного, М. Славинського, П. Феденко, К. Чеховича, В. Щербаківського, В. Сімовича та ін.) М. Кордуба відповів у названій статті „В обороні історичної правди” та в інших студіях, але, не будемо на цьому зупинятися. Також не будемо розглядати інші супутні контртези опонентів М. Кордуби і його відповіді на них, що безпосередньо не стосуються нашої теми

Питання „спільноруськості” Київської Русі і удільної доби і, частково, питання пізнього утворення української народності, що їх задекларував М. Кордуба в „Найважливішому моменті в історії України” викликало політичні звинувачення „пражан” на адресу М. Кордуби, що фактично перевело дискусію в політично-ідеологічну площину (особливо, в цьому відношенні, своїми закидами та начіпленуванням різних образливих налепок, відрізнявся непримиримий критик М. Кордуби К. Чехович). Нижче розглянемо цей аспект дискусії детальніше.

С. Смалъ-Стоцький в черговій статті-відповіді М. Кордубі під назвою „Найважливіший момент в історії України” зосереджується на спростуванні передусім концепції „спільноруськості”. Він відпочатку статті наголошує, що члени Пражського товариства

„не приймають і не визнають” саме цієї „історичної правди”, що її сповідує М. Кордуба⁷⁷. Цим академік ще раз підкреслює що є „наріжним каминем спотикання” в їхній полеміці. Саме поширенню цієї „ідеології” закликає „рішуче ... противитися” С. Смаль-Стоцький в заключній частині свого реферату від 11 листопада 1931 р., з метою захищати не лише „історичну правду”, але „і підкріплять духа українського народу в теперішню оту хвилю”⁷⁸. Отже, академік першим подав сигнал своїм прихильникам трактувати зазначену концепцію М. Кордуби не як науковий твір, а як не прийнятну для українства (від імені якого члени Історично-філологічного товариства взяли на себе право виступати) політичну ідеологію.

Наступний, після С. Смаль-Стоцького, доповідач С. Наріжний в 13-му пункті свого реферату вже діагностує тези М. Кордуби, як такі, що „не можна уважати явищем здоровим для української національної ідеології”⁷⁹. Як приклади таких „не здорових” явищ в українській науці С. Наріжний наводить подібні до М. Кордуби погляди на „спільноруськість” Київської Русі, що наявні в працях академіків Д. Багалія та С. Єфремова⁸⁰. Аргументує шкідливість для національної справи концепції М. Кордуби і професор В. Сімович. Та найбільше різко на дискусії, а потім і в окремих статтях у західноукраїнській переодиці, висловлювався в цьому відношенні К. Чехович. У своєму рефераті, що був зачитаний на засіданні 18 листопада 1930 р., цей філолог теж виділив питання „спільноруськості” як головне питання полеміки. При цьому, він перевернув тезу М. Кордуби, коли поставив риторичне запитання: „чи в часах старої Київської Русі справді відбувався процес об’єднання всіх східних славян в одну „спільноруську” націю, або „спільноруську” культурну сферу?”⁸¹. К. Чехович теж діагностує концепцію М. Кордуби як „недугу”: „це один з найяскравіших проявів тої недуги на полі нашої науки, що її можна назвати некритичним епігонством”. Звинувативши М. Кордубу, окрім „некритичного епігонства”, ще і в „наївному дилетанстві”, К. Чехович далі називає це „бур’яном” та двома „найбільшими болячками на нашому національному організмі, що спиняють і викривляють його розвиток, викликаючи рівночасно цілий ряд інших нездорових явищ у нашому житті”⁸². Професор далі прямо вказує, що ідеологія М. Кордуби – „це по своїй суті ідеологія політична, ідеологія російського імперіалізму”. В „сферу цієї ідеології заблукав і др. Кордуба”, робить висновок К. Чехович, після того, як охарактеризував кількома реченнями сутність

вказаної ідеології. З цього джерела М. Кордуба „взяв усі свої тези й усю термінологію”⁸³. Переходячи на позиції „науковості”, К. Чехович називає концепцію М. Кордуби „з наукового становища ... фантазією, якої нічим оправдати не можна”. А „з національного становища ... така фантазія шкідлива, бо вбиває в нас самостійність думки, накидаючи нам готові форми чужої національно-політичної ідеології, і через те в самих основах підриває нашу національну самостійність”⁸⁴. К. Чехович визнав статтю М. Кордуби як „явище типове й симптоматичне для нашої національної незрілості і несамотійности на полі науки”. Далі, він, подібно до С. Наріжного, приводить кілька прикладів такої „незрілості і несамотійности” із сучасної української історичної літератури⁸⁵ і вказує, що це „масове явище”. Наведені ним приклади переконують повністю К. Чеховича в тому, що „тези, що їх подає др. Кордуба, це не його власні тези”, а вся його стаття є „виплід некритичного епігонства”. Врешті, К. Чехович закликає українську науку почати „проти цієї недуги систематичну і рішучу боротьбу”, бо „остання пора”⁸⁶.

„Звідомлення” про дискусію було подано К. Чеховичем в львівську газету „Діло”, де він вказав, що „питання про початки української нації остільки цікаве, що головні думки цієї дискусії повинні вийти поза вузькі рами празького наукового середовища на ширше поле нашої національної свідомості”⁸⁷.

М. Кордуба в першій своїй статті-відповіді, що була опублікована 26 грудня 1930 р. в тій же газеті, був здивований політичними закидами опонентів. Зокрема, йому „дуже воно дивно в науковій дискусії ХХ-ім в. стрічатися зі замітом, що якийсь погляд на дану справу з українського становища шкідливий”⁸⁸. Однак, у відповідь К. Чехович повторив практично ті ж самі звинувачення і спростовував „спільноруські” погляди М. Кордуби, знову їх перекручуючи⁸⁹. Ця відповідь датована 4 січня 1931 р. і опублікована як додаток в матеріалах дискусії Українського історично-філологічного товариства, що вийшли в січні 1931 р., а також повторена в газеті „Діло” від 6 січня 1931 р.⁹⁰ В інших своїх публікаціях в газетах „Діло”⁹¹, „Українському голосі”⁹² та в журналі „Літературно-науковий вісник”⁹³. К. Чехович продовжує вести полеміку з М. Кордубою в тому ж тоні і вперто перекручує принципові моменти положень М. Кордуби. Так, наприклад, в останній публікації в „Літературно-науковиому віснику” (квітень 1931 р.) він в черговий раз повторює, що всі факти, які наводить М. Кордуба, не доказують „ідеї національної єдності східних Словян”⁹⁴. На що, М. Кордуба

зауважує, що це є „непошанування читача, бо-ж я обстоюю тільки культурну єдність та ніколи і нігде не говорю про національну”⁹⁵. На думку історика, також і „різні „сильні” вислови” К. Чеховича, „з котрими полемізувати годі”, на кшталт того, який той висловив з приводу усталених в науці поглядів стосовно існування „праруської” та „общеруської” мовної і культурної єдності („байка”, яка за К. Чеховичем, „щораз ясніше виявляє усі свої прикмети штудерної небилиці”⁹⁶), складає „дуже неповажне вражіння”⁹⁷. Історик наголошує, що такі засоби полеміки „не водяться в культурному світі”⁹⁸. На початку січня 1931 р, М. Кордуба навіть хотів відмовитися від подальшої дискусії з огляду на манеру вести полеміку, яку продемонстрував К. Чехович⁹⁹. Взагалі, за оцінкою М. Кордуби, його опоненти засвідчили, що вони знаходяться за тоном своєї полеміки на рівні „догматично-релігійних спорів XVI – XVII в.”¹⁰⁰.

Отже, полеміка навколо „спільноруськості” Київської Русі була в дискусії домінантною. Політична значимість питання викликала не сумісну з науковістю полемічність, що, звичайно, аж ніяк не сприяло виваженому обговоренню проблеми. Цьому на заваді стало і „затемнення” опонентами позиції М. Кордуби, що, як логічний наслідок, приводило і до негативації особистості вченого в очах українського суспільства. Втім, безперечно, що дискусія справила певний вплив на процес формування національної самосвідомості, бо вона проходила в умовах ідейної боротьби з „общеросами” за усамостійнення українства.

Широкий резонанс, що його викликала дискусія в наукових і громадських колах української еміграції¹⁰¹ та в українському середовищі Речі Посполитої засвідчують, наприклад, такі факти: з порушених питань відбулася дискусія і в Українському академічному товаристві в Берліні¹⁰²; перебіг дискусії для ознайомлення польської наукової громадськості висвятив на сторінках „Kwartalnik Historyczny” М. Андрусяк¹⁰³; до полеміки навколо поглядів М. Кордуби долучилися в періодичних органах представники різних політичних сил Галичини тощо. Зокрема, відповідно, прореагували „русифільська” газета „Земля і Воля”¹⁰⁴ і „общеруська” газета „Русській голос”¹⁰⁵. В контекст дискусії слід поставити і вміщений в одному з січневих номерів останньої газети некролог Д. Ружницького, присвячений пам’яті С. Томашівського. На думку автора некролога, цей історик стояв „на шляху до ідеї всеруської єдності”¹⁰⁶. В іншому номері газети пролунала критика поглядів С. Смаль-Стоцького стосовно „праруської” мови¹⁰⁷.

З огляду на це, К. Чехович у відповіді на статтю М. Чубатого закидає тому, що його погляди на Київську Русь можуть порадувати „русифілів”, як вони „порадили М. Кордубі”¹⁰⁸. К. Чехович, звичайно, мав рацію, коли також стверджував, що „проблема початків української нації зачіпає не лише сферу української науки, але також сферу української національно-політичної ідеології”¹⁰⁹. Інша справа, що користь для цієї „сфери” була б більшою, якби опоненти коректніше вели дискусію.

В новітню добу – добу українського національного відродження і усамостійнення – боротьба за національну самоідентифікацію, яку вели представники національно-свідомої частини української інтелігенції, за необхідністю була пов’язана з дистанціюванням від постулатів ідеології „спільноруськості”. Така боротьба, безумовно, мала прогресивне значення для самоствердження національної окремішності. В зв’язку з цим, цілком природнім явищем було те, що ідеологи українства дошукувалися глибоких коренів українського народу, хоча такі пошуки не завжди були достатньо оперті на наукове підґрунтя. В ті часи ідеологічна боротьба проти „спільноруськості”, що переходила з політичної площини в наукову, і, навпаки, була вкрай актуальною, бо ідея української національної окремішності ще не затвердилася у свідомості не тільки народу, але і його провідних верств. Тоді інтелектуальні синтети М. Кордуби стосовно „загально-руської культурної сфери” в добу Київської Русі і удільних князівств були, напевно, передчасними, як для західноукраїнського середовища, так і для середовища в Наддніпрянській Україні. Однак, з роками, коли ідея національної (не політичної!) української окремішності затвердилася в радянській Україні і, паралельно, в західноукраїнських землях, питання про наявність чи не наявність в минулому „спільноруського” періоду вже не мало рішачого впливу і не вирішувало справи української самоідентифікації.

З закінченням німецько-радянської війни 1941 – 1942 в УРСР була розгорнута боротьба з проявами „українського буржуазного націоналізму”. В умовах боротьби режиму з українським повстанським рухом в Західній Україні компартійним апаратом надавалася велика вага ідеологічній кампанії зі знищення залишків і впливів концепції М. Грушевського в історичній науці і в свідомості широкого загалу¹¹⁰. Під час цієї ідеологічної кампанії М. Кордуба зайняв принципову не тільки наукову, але й громадсько-патріотичну позицію. В рамках кампанії, зокрема, проводилася „ідеологічна обробка” науково-педагогічного

колективу Львівського державного університету ім. І. Франка (далі – ЛДУ), професором якого на той час був М. Кордуба. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України ЛДУ, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до М. Грушевського та його школи. До цього процесу були залучені і прихильники школи М. Грушевського професори І. Крип'якевич і М. Кордуба. Названі історики підійшли до оцінки наукової спадщини М. Грушевського “по-об’єктивістські”, а не “по марксо-ленінськи”, як від них вимагалось. Зокрема, М. Кордуба не погодився з запропонованою обкомом темою своєї доповіді – “Буржуазно-націоналістичне висвітлення давньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості у Грушевського” і виступив з доповіддю під назвою: “Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України”¹¹¹. У своєму виступі на другому засіданні 26 лютого 1946 р.¹¹² М. Кордуба не побоявся дати в цілому позитивну оцінку М. Грушевському і його внеску в розвиток української історичної науки¹¹³. Вчений наголосив, що М. Грушевський «займає в українській історіографії безумовно почесне місце», бо ж він «перший дав своєму народові образ його минулого, що був заснований на критично перевірених фактах і побудований згідно вимог сучасної науки ... поклавши цим самим нове підґрунття під його національну свідомість»¹¹⁴. Тому М. Кордубі «було дуже болячи вислуховати ... осудження, якому піддали діяльність Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає і себе»¹¹⁵.

З приводу відношення до поглядів М. Грушевського стосовно Київської Русі М. Кордуба зайняв таку ж позицію як і під час дискусії на початку 30-х рр. Він, зокрема, вказав, що «поборюючи офіційну схему історії східного словянства, що її дотримувалася історіографія царської Росії, Грушевський перегнув палку занадто далеко [різко]¹¹⁶ в протилежну сторону». На думку М. Кордуби М. Грушевський був не правий в тому, що «випустив із уваги, що з кореню старої Київської Русі виросла не одна лише, а три гілки, не тільки українська, але і російська і білоруська»¹¹⁷. Зазначена теза М. Кордуби перегукується з його тезами, що в свій час були викладені в статті „Найважливіший момент в історії України”.

При обговоренні доповіді М. Кордуби присутні на засіданні виступили проти нього з різкою критикою, вимагаючи беззастережного засудження ним історичних поглядів М. Грушевського¹¹⁸.

Однак, М. Кордуба, навіть виступаючи на виїзній науковій сесії Відділу суспільних наук АН УРСР, яка відбулася у Львові в травні 1946 р., по-суті повторив теж саме, що і на засіданні кафедри, як це впливає із доповідної записки працівників пропаганди в ЦК ВКП(б)¹¹⁹.

Отже, вчений, не дивлячись на тиск режиму, так і не поступився своїми поглядами щодо наукового доробку і особистості М. Грушевського. Хоча, слід повторити, позиція М. Кордуби стосовно „спільноруськості” Київської Русі відповідала радянській версії про місце цієї держави в історичному процесі трьох східнослов'янських народів.

¹ Див.: Грушевський М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славянознавству. – Спб., 1904. – Вып. I. – С.291-304.

² Пыпин А. Н. Спор между Южанами и Северянами (Вопрос о малорусском языке) // Вестник Европы. – 1886. – Т.2. – №4. – С.742.

³ Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1931. - № 9. – С. 786-805.

⁴ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856 – 1938 рр. – Київ – Чернівці, 1996. – С. 153.

⁵ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2.

⁶ Див.: Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003. – С. 36; Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes. 1. – S. 121-126.

⁷ Даниленко В.М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... – С. 153-154.

⁸ Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59. Автори монографії про С. Смаль-Стоцького посилаються на інше видання: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – С. 70.

⁹ Даниленко В.М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... – С. 154.

¹⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша половина ХХ ст. – Київ – Черкаси, 2001. – С. 267.

¹¹ Див.: Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... – С. 153-154; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. ... – С.267.

¹² Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 431.

-
- ¹³ Конгрес відбувся літом 1928 р. Див.: Сverdлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С.554.
- ¹⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
- ¹⁵ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539-540.
- ¹⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
- ¹⁷ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України. ... – С. 540.
- ¹⁸ Там само. – С. 543-544.
- ¹⁹ Там само. – С. 544
- ²⁰ Там само. – С. 546.
- ²¹ Див.: Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 427.
- ²² Кордуба М. Найважливіший момент в історії України. ... – С. 540.
- ²³ Там само. – С. 541.
- ²⁴ Там само. – С. 545.
- ²⁵ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі) ... – С. 2
- ²⁶ Див., напр.: Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К., 1997. – С. 118-139; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Серія „Україна крізь веки”. Т.4. – К., 1998. – С. 299-308.
- ²⁷ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції „давньоруської народності // Український історичний збірник-2003. (Вип.6). – К., 2004. – С.412.
- ²⁸ ІА НБУВ. – Ф.32. – Оп.1. – Од. зб.26. К. Г. Гуслистий. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. – Арк.21.
- ²⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 437.
- ³⁰ Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931. – Ч. 36. – С. 2.
- ³¹ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі). ... – С. 3.
- ³² Там само. – С. 2.
- ³³ Там само. – С. 2.
- ³⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8-9.
- ³⁵ Див.: Правдин А. Объединение «руссов» // Русский голос (г. Львов). – 1931. – 18 янв. – С. 4.
- ³⁶ Дискусія над питанням «Откуда есть пошла роуская земля ... и откуда роуская земля стала есть», переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. – Прага, 1931. – С. 1.
- ³⁷ Там само. – С. 1-2.
- ³⁸ Там само. – С. 2.
- ³⁹ Там само. – С. 2-3.
- ⁴⁰ Там само. – С. 3.

-
- ⁴¹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 425-426.
⁴² Там само. – С. 426-427.
⁴³ Там само. – С. 427-428.
⁴⁴ Там само. – С. 428-429.
⁴⁵ Див., напр.: Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі). ... – С. 2; Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 429.
⁴⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.
⁴⁷ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 5.
⁴⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.
⁴⁹ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 5.
⁵⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.
⁵¹ Див.: Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 6-7.
⁵² Там само. – С. 7.
⁵³ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 430-431.
⁵⁴ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 12.
⁵⁵ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
⁵⁶ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 6.
⁵⁷ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... – С. 154.
⁵⁸ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 9.
⁵⁹ Там само. – С. 9-10.
⁶⁰ Там само. – С. 10.
⁶¹ Там само. – С. 15.
⁶² Там само. – С. 16.
⁶³ Там само. – С. 18.
⁶⁴ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 19.
⁶⁵ Див.: Андерсен Б. Уявлені спільноти. – К., 2001. – С. 9. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2-х тт. – Т.1. Киевская – С. 8.
⁶⁶ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 19-20.
⁶⁷ Там само. – С. 21.
⁶⁸ Там само. – С. 20.
⁶⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
⁷⁰ Там само. – С. 436.
⁷¹ Дискусія над питанням «Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть» ... – С. 11.

-
- ⁷² Кордуба М. Ще кілька слів у справі „Найважливішого моменту в історії України”. (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 903.
- ⁷³ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 436-437.
- ⁷⁴ Доречно порівняти цю думку М. Кордуби з поглядами Я. Ісаєвича на проблему давньоруської народності. Див., напр.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 34.
- ⁷⁵ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 437.
- ⁷⁶ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. ... – С.267.
- ⁷⁷ Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України. ... – С. 786-787.
- ⁷⁸ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть» ... – С. 7.
- ⁷⁹ Там само. – С. 13.
- ⁸⁰ Там само. – С. 13-14.
- ⁸¹ Там само. – С. 20.
- ⁸² Там само. – С. 21.
- ⁸³ Там само. – С. 21.
- ⁸⁴ Там само. – С. 22.
- ⁸⁵ Там само. – С. 22-23.
- ⁸⁶ Там само. – С. 23.
- ⁸⁷ Чехович К. Початки української нації. З дискусії в Українському Історично-Фільологічному товаристві в Празі // Діло. – 1930. – Ч. 275. – С. 2.
- ⁸⁸ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) ... – С. 3.
- ⁸⁹ Дискусія над питанням «Откоуду есть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть» ... – С. 29-30.
- ⁹⁰ Чехович К. Початки української нації (У відповідь д-рові М. Кордубі) // Діло. – 1931. – Ч. 5. – С. 2.
- ⁹¹ Чехович К. До дискусії про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 33. – С. 2-3.
- ⁹² Див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. – 1931. – Ч. 1. – С. 21.
- ⁹³ Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 349-358.
- ⁹⁴ Там само. – С. 352.
- ⁹⁵ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 434.
- ⁹⁶ Чехович К. Початки української нації. ... – С. 349-350.
- ⁹⁷ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 435.
- ⁹⁸ Там само. – С. 436.
- ⁹⁹ Кордуба М. Ще в справі початків української нації // Діло. – 1931. – Ч. 8. – С. 4.
- ¹⁰⁰ Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) – Ч. 36. – С. 2.

-
- ¹⁰¹ Про це пише, зокрема В. Заїкін, див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія. ... – С. 21.
- ¹⁰² Про цю дискусію згадує К. Чехович, див.: Чехович К. Початки української нації. ... – С. 351.
- ¹⁰³ Див.: Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation. ... – S. 121-126.
- ¹⁰⁴ Газети „Земля і воля” не віднайдено. Див.: Чехович К. Початки української нації. ... – С. 357.
- ¹⁰⁵ Див.: Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 22 февр. – С. 3-4; 23 февр. – С. 3-4; 24 февр. – С. 4; 25 февр. – С. 3-4.
- ¹⁰⁶ Ружницький Д. Степан Томашевській // Русский голос. – 1931. – 18 янв. – С. 3.
- ¹⁰⁷ Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. – 1931. – 12 апр. – С. 2.
- ¹⁰⁸ Чехович К. До дискусії про початки української нації ... – С. 3.
- ¹⁰⁹ Чехович К. Початки української нації. ... – С. 357.
- ¹¹⁰ Див., зокрема тогочасний виступ ректора Львівського державного університету І. Білякевича: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 564. Стенограмма объединенного заседания кафедр исторического факультета Львовского Государственного Университета им. И. Франко. 15 февраля 1946 года. – Арк. 6.
- ¹¹¹ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Пердмова // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. докум. і мат-лів: У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Г. Гриценко та ін. – К., 1996. – Ч. I (1936 – 1944 рр.). – С. 28-29.
- ¹¹² В Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігається першопочатковий неправлений переклад на російську мову стенограми пленарного засідання кафедр історичного факультету ЛДУ, який датовано 26 ІІ. 1946 р. Із контексту справи, очевидно, що виступ М. Кордуби припадав на друге засідання. Це ж підтверджується при розгляді вже виправленого російськомовного варіанту. Але в справі, де вміщено уже правлену стенограму не проставлена точна дата. Із контексту виступу декана В. Горбатюка, дізнаємося, що професор І. Крип'якевич досить серйозно захворів, так що, можливо, навіть і впродовж місяця не зможе приєднатися до дискусії, що її планується продовжувати й на далі. Ймовірно, саме захворювання) можливо було робити не відразу ж в перші дні після 15. ІІ. 1946 р. Для цього потрібен був бодай мінімальний проміжок часу. Пор.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 568. Перевод неправленной стенограммы пленарного заседания кафедр исторического факультета Львовского университета им. И. Франка. 26 февраля 1946 года. – Арк. 2-3; і: Там само. – Од. зб. 564. Стенограмма объединенного заседания кафедр исторического

факультета Львовского Государственного Университета им. И. Франко.
15 февраля 1946 года. – Арк. 51-52.

¹¹³ Там само. – Од. зб. 564. – Арк. 53-65.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 53.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 54.

¹¹⁶ Слово „різко” вжито лише в справі, де міститься неправлена стенограма засідання кафедр історичного факультету ЛДУ. – Там само. – Од. зб. 568. – Арк. 11.

¹¹⁷ Там само. – Од. зб. 564. – Арк. 62-63.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 65-93.

¹¹⁹ Див.: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 1. – Оп. 125. – Ед. хр. 405. Проекты, постановления ЦК КПСС, заметки, справки отдела по письмам и телеграммам. Январь 1946 – август 1947 гг. – Л. 39. До речі, тут представники Управління пропагіту СРСР, які відвідали Україну в цілях інспектування, допускаються помилки, коли вказують, що виступ М. Кордуби відбувся 15. II. 1946 р.